

УДК 94(3)(477)

DOI: 10.17721/2413-7065.2(91).2024.308582

ПЛЕМЕНА ПРАСЛОВ'ЯН СОСНИЦЬКОЇ ТА ЛЕБЕДІВСЬКОЇ КУЛЬТУР ДОБИ БРОНЗИ

Олексій ТРАЧУК*orcid.org/0000-0003-3490-8626**кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу культурології та культурної спадщини НДІУ*

Анотація. У статті досліджується структура поселень праслов'ян сосницької та лебедівської культур доби бронзи, використовується метод родоплемінної географії, що включає картографування гнізд поселень на сучасних картах України і Білорусі масштабу 1:250000.

На основі матеріалів багаторічних досліджень археологічних пам'яток автором виявлено розташування 37 гнізд поселень племен сосницької культури та 19 племен – лебедівської на території Київської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей України, Гомельської та Могильовської областей Білорусі; усі дані нанесені на локальні карти і зведені в таблиці. Гнізда поселень племен сосницької культури розміщені на схематичній карті басейну Середнього і Верхнього Дніпра.

У домобудівництві племен сосницької та лебедівської культур археологами простежуються традиції будівельної техніки трипільських племен (двокамерність заглиблених жител, наземні споруди на палях та ін.), які зберігаються в наступному періоді – ранньому залізному віці й аж до сільської української хати XIX ст.

Вже проведені й подальші подібні напрацювання розширюють можливості для порівняння територій, на яких проживали наші предки, отже, й для дослідження історичного процесу формування етногенезу слов'ян-українців від доби бронзи та міді до літописних племен Київської Русі.

Ключові слова: праслов'яни; житло, рід; плем'я; гнізда поселень; картографія; сосницька, лебедівська археологічні культури; Україна; Білорусь.

PROTO-SLAVIC TRIBES OF SOSNYTSIA AND LEBEDIVKA CULTURES OF BRONZE AGE

Oleksii TRACHUK*Candidate of Historical Sciences,**senior research fellow of the Cultural Studies and Cultural Heritage Department of RIUS*

Annotation. The article examines the structure of settlements of Proto-Slavic Sosnytsia and Lebedivka cultures of the Bronze Age, using the method of genealogical geography, which includes mapping nests of settlements on modern maps of Ukraine and Belarus at a scale of 1:250,000.

Based on the materials of long-term research of archaeological monuments, the author revealed the location of 37 nests of settlements of tribes of the Sosnytsia culture and 19 tribes of the Lebedivka culture on the territory of Kyiv, Zhytomyr, Chernihiv and Sumy regions of Ukraine, Gomel and Mogilev regions of Belarus; all data are plotted on local maps and summarized in tables. The nests of settlements of tribes of the Sosnytsia culture are located on the schematic map of the Middle and Upper Dnieper basin.

In the house-building of the tribes of the Sosnytsia and Lebedivka cultures, archaeologists trace the traditions of the construction techniques of the Trypil tribes (two-chambered buried dwellings, ground

© Трачук О.

structures on stilts, etc.), which are preserved in the next period - in the early Iron Age up to the rural Ukrainian hut of the 19th century.

The already conducted and subsequent similar studies expand the possibilities for comparing the territories where our ancestors lived, and therefore for the study of the historical process of the formation of the ethnogenesis of the Slavic-Ukrainians from the Bronze and Copper Ages to the annalistic tribes of Kyivan Rus.

Key words: Slavs; housing, family; tribe; nests of settlements; cartography; Sosnytsia and Lebediv archaeological cultures; Ukraine, Belarus.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство майже втратило розуміння поняття роду та родоводу, в нас залишилися тільки похідні слова – рідня, спорідненість, родич. У істориків та етнологів немає повної ясності, що представляли собою літописні «рід», «верв», «мир», «дим», «плем'я» та інші соціальні структури; досі триває дискусія про співвідношення роду і общини [38, с. 42].

Боротьба общинної і родової теорій, підкреслює М. Ковалевський, «починається з самого початку наукової розробки руської і взагалі слов'янської історії і далеко не може вважатись закінченою і в наші дні» [18а, с. 3]. При всьому розходженні загальних поглядів захисників родової і общинної теорій, при всій гостроті їх горезвісної суперечки, пише М. Косвен, «ті й інші, не маючи чіткого уявлення про ту початкову громадську форму, про яку вони говорили, змішували рід, сімейну общину і сусідську громаду» [18б, с. 27].

Сім'я, слушно зауважує Ф. Енгельс, «ніколи не була і не могла бути суспільним осередком, бо чоловік і жінка неминуче належали до двох різних родів, сім'я входила наполовину до роду чоловіка і наполовину до роду жінки. держава в своєму публічному праві теж не визнає сім'ї, і вона до цього часу існує тільки в цивільному праві. Тим часом вся наша історична наука виходить досі

з абсурдного припущення, що стало недоторканим, особливо у XVIII ст., ніби моногамна окрема сім'я була тим ядром, навколо якого поступово кристалізувалося суспільство і держава» [17а, с. 80].

Отже, предки наші не знали сім'ї, вони знали тільки рід, який означав усю сукупність ступенів родоводу, як найближчих, так і далеких родичів; рід означав і сукупність родичів кожного з них. Предки наші не шукали суспільних зв'язків поза родом та спорідненими родами племені і тому вживали слово «рід» також у сенсі співвітчизника, в розумінні народу (нарід); для означення родових ліній використовувалось слово «плем'я»

Одним із напрямків дослідження родоплемінного ладу праслов'ян доби бронзи є структура родових поселень племен сосницької та лебедівської культур України і Білорусі, а також їх зв'язки в просторі і часі. Для вирішення цього дослідного завдання в статті використовується запропонований автором в низці публікацій метод родоплемінної географії.

Ступінь розробки проблеми. Починаючи з 60-х років XIX ст., завдяки появі праць Бахофена, Мак-Леннана, Моргана та інших дослідників побуту первісних племен, на слушну думку Л. Штернберга, остаточно відпали колишні уявлення про патріархальну сім'ю як ембріон суспільства і разом з тим радикально

змінилося вчення про рід. Сім'я була визнана пізнішим утворенням, а рід – примітивною формою людських товариств, з якої утворилися згодом всі інші, більш складні форми [44, с. 159].

Кожен рід селився відокремлено. Спільні праця, власність, загальні житла об'єднували членів кожного роду тісними й міцними зв'язками. Під час усіх племінних подій та заходів – облавних полювань, військових походів, святкових дійств, танців і ритуалів – люди кожного племені, зауважує відомий етнограф А. Золотарьов, ділились на дві основні частини, становили дві протидіючі партії, які одночасно співпрацюють і конкурують. Екзогамія тісно пов'язувала роди попарно. Відокремлені економічно, вони були невіддільні в шлюбних відносинах. Обмін чоловіками і дружинами, який відбувався з покоління в покоління, скріплював їх племінну єдність [176, с. 288]. Перші роди пов'язані між собою тісними шлюбними взаєминами, спільним життям в одному поселенні, спільним захистом від ворогів. Звідки виникає взаємність і спільність багатьох функцій: виконання обряду при похованні людини з протилежного роду, взаємна ініціація хлопчиків, обмін їжею під час різних церемоній; два вождя, що представляють перші роди, на чолі племені; нарешті, кожне плем'я усвідомлює себе як подвійну єдність, як органічне поєднання двох різних і водночас тісно пов'язаних родів. Отже, дуальна організація визначала спочатку весь родоплемінний лад життя: економічну організацію, організацію племінної влади, шлюбні норми, поведінку людей, порядок виконання релігійних обрядів і святкових дійств [176, с. 289].

Схожа думка у відомих археологів

І. Винокура і Д. Телегіна, що в племені «спільна праця породжувала племінну власність на засоби і продукти виробництва. Формувався той незмінний колективізм, який був властивий відносинам між членами роду» [14, с. 32].

Життя людини у свідомості первісного родоплемінного ладу сприймалося як колективно-родове буття, що поширюється, на погляд В. Петрова, за межі таких актів, як народження і смерть. Примат буття людини належав роду й тільки роду. Відповідно до цього смерть розуміли й тлумачили в аспекті спільної належності роду як родовий акт і уявлення смерті знаходило свій вияв у родових категоріях [28, с. 36]. Окреме плем'я, зауважує В. Петров, характеризують, поруч з іншими ознаками, як-от власна територія і власне ім'я, також «особливий, лише цьому племені властивий діалект» та «спільні релігійні уявлення (міфологія) і обряди культу» [29, с. 19].

Ще П. Третьяковим було доведено, що родові та племінні громади слов'ян знайшли своє відображення в такому комплексі археологічних пам'яток, як «гніздо поселень» [39, с. 152–156]. Кожне поселення в соціальній структурі слов'ян, на переконання Є. Максимова, «слід розглядати як місце проживання однієї або кількох громад, група яких становила плем'я. На цю структуру вказує розміщення поселень «гніздами», які утворювали плем'я» [22а, с. 172]. Про гніздове розташування родових поселень племені на українській етнічній території досліджуваного в статті періоду відомо археологам (С. Березанська, В. Отроценко) з часів міді-бронзи [12, с. 485–486].

Саме гніздо родових поселень утворювало плем'я, яке мало спільні посівні ділянки, пасовища, мисливські угіддя,

майстерні, сховища і, таким чином, являло собою суспільство із колективною власністю. Племя було одночасно і господарським, і родинно-побутовим, й ідеологічним колективом. Всі члени племені усвідомлювали свої родинні зв'язки. Племя брало на себе функцію захисту кожного свого члена [34, с. 86].

За доби бронзи, як і за доби заліза, скупчення поселень на малій відстані одне від одного, буквально в полі зору, характерне для окремих районів розселення більшості етнічних спільнот. Гніздове розташування селищ, відзначають С. Березанська і В. Отрощенко, особливо помітне у дослідженні пам'яток другої половини II тис. до н. е., коли внаслідок демографічних процесів значно зростає щільність населення [12, с. 486].

Метод етносоціального дослідження археологічних пам'яток слов'ян шляхом картографування на сучасних картах гнізд поселень слов'янських племен Східної Європи в період від VII ст. до н. е. до V ст. н. е. був запропонований автором і використаний в попередніх публікаціях [34, с. 85; 35, с. 65; 37, с. 74–76]. Він підтверджує думку багатьох науковців, що основою племінної структури слов'ян за доби заліза – скіфів-землеробів, скіфів-орачів, неврів, венедрів, антів і склавинів – є гніздо родових поселень; порівняння послідовних різночасових карт дає можливість аналізу сталості території проживання осілих хліборобських племен – праслов'ян та пізніших слов'ян – праукраїнців, які з давніх часів прив'язані до землі і готові віддати своє життя за рідну – предківську – землю, на яку зазіхає ворожий кочівник. Використання методу родоплемінної географії на основі реєстрів, зводів поселень, городищ археологічних культур

дає можливість на сучасних картах локалізувати гнізда споріднених родів, які формували давньослов'янські племена; на основі соціальної структури і географії території розташування племені протягом кількох поколінь – дослідити стосунки між родами всередині племені та відносини між спорідненими племенами і їхніми сусідами.

На основі аналізу родоплемінної структури носіїв археологічних культур чи відомих з писемної історії племен, використовуючи етнографічні і лінгвістичні паралелі та ретроспективи, можна реконструювати матеріальне, духовне і соціальне життя родів, об'єднаних племенем, та їхні стосунки із сусідніми племенами в певний період часу, дослідити роль правових звичаїв і традицій в культурному житті наших предків та значення ремесел – в соціально-економічному.

Виклад основного матеріалу. Дослідження прабатьківщини слов'ян-праукраїнців та території їх подальшого розселення належить до актуальних завдань української історичної науки, адже без можливості порівняння територій, на яких проживали наші предки, свідчень лінгвістики та антропології неможливо повністю розкрити етногенез українського народу [33, с. 306].

Серед існуючих зараз точок зору про походження і прабатьківщину слов'ян залишаються актуальними положення, висловлені Л. Нідерле в 1901 р. Він узагальнив величезну кількість фактичних даних, зібрав воедино історичні відомості про давніх слов'ян, систематизувавши наявні в той час археологічні матеріали, широко використав дані мови, топоніміки, етнографії, антропології. Дослідник дійшов висновку, що слов'яни в II тис. до н. е. утворювали єдиний народ

із загальною мовою і малопомітними діалектними відмінностями. Л. Нідерле стверджував, що прабатьківщина слов'ян знаходилася на північ від Карпат, була обмежена із заходу Віслою, а зі сходу – середнім Дніпром, включаючи Березину та Десну [24, с. 24–32, карта 1].

Певним підсумком діяльності представників української науки і культури за кордоном було видання в 1922 р. Д. Дорошенком трьох томів під назвою «Слов'янський світ в його минулому й сучасному». У передмові автор висловлює думку про місце та відносини українського народу серед слов'янських народів, яка є актуальною і в наші дні: «Тепер, коли життя українського народу зсунулося вже з мертвої точки і коли йому в огні війни й соціальної революції доводиться викувувати собі свою долю, завойовувати собі будучність, взаємини до слов'янських народів, що майже всі вибороли собі державно-національну незалежність, набирають для нас іншого характеру й значіння, далеко більш реального й практичного» [17, с. 7].

Вивчаючи мовну єдність слов'ян, Б. Горнунг слушно розділив доісторичний період слов'янства на чотири етапи: мовні предки слов'ян (неоліт, енеоліт); протослов'яни (кінець енеоліту, III тис. до н. е. – початок II тис. до н. е.); праслов'яни (бронзовий вік, друга половина II тис. до н. е.); праслов'яни залізного віку, що зазнали впливу та інфільтрації фракійців, іллірійців, германців, скіфів та інших народів (кінець II – початок I тис. до н. е.) [15, с. 3, 49].

За даними лінгвіста Ф. Філіна, на початок II тис. до н. е., коли припускається консолідація слов'янських племен та їхнє відособлення від індоєвропейського масиву, зауважують С. Березанська і В.

Отрощенко, «слов'яни вже мали великий словниковий запас (понад 20 тис. слів), який відображав різні сторони їхнього життя: скотарство, землеробство, номенклатуру знарядь праці тощо. Від цього часу, тобто з перших віків II тис. до н. е., розпочинається вивчення праслов'ян у межах бронзової доби» [12, с. 390; 38].

Ф. Філін вважає, що «до області найдавнішого слов'янського етногенезу слід включати також і район Лівобережного Подніпров'я поміж річками Сож та Десна. Та оскільки область балтської гідронімії охоплює межиріччя Дніпра та Десни, а також правобережжя Сейму, існує ймовірність того, що сосницькі пам'ятки належали балтам» [12, с. 394; 37, с. 230–232; 38]. Але, як показали дослідження білоруських лінгвістів, ця територія не містить балтської гідронімії. Так, на ділянці правого берега Дніпра від гирла Березини до гирла Прип'яті, підкреслює І. Марзалюк, дослідниками відзначений всього один балтський гідронім. Характерно, що і в басейні р. Сож зустрічаються всього два балтських гідроніми, і далі на північ, майже до Славгорода, балтійських гідронімів немає. Серед білоруських археологів саме Л. Поболь звернув увагу на помилки О. Трубочова і В. Топорова, виявлені білоруськими лінгвістами. Л. Поболь послідовно відстоював тезу про відносну давність і стійкість слов'янського населення та помилковість офіційної теорії московії присутності балтійських племен у Поліссі [23, с. 28; 23а, с. 179–180].

В археологічній та історичній літературі утвердилася підтримувана багатьма археологами і лінгвістами точка зору про те, що «племена культур середньої бронзи – тшинецької, комарівської та сосницької, які, мабуть, відносяться до

одної культурно-історичної області, являли собою наступний етап в етногенезі слов'ян» [2, с. 135].

Автор цієї публікації також підтримує висловлену вище точку зору, яка ґрунтується на археологічних дослідженнях пам'яток праслов'ян, що допомогли локалізувати гнізда поселень племен сосницької (XV–XIII ст. до н. е.) та лебедівської (XII–X ст. до н. е.) культур на фрагментах сучасних географічних карт у межах Київської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей України, Гомельської та Могильовської областей Білорусі.

Робота виконана в рамках науково-дослідного проекту «Етногенез українців у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Пам'ятки сосницької культури. Археологічні пам'ятки другої половини II – початку I тис. до н. е. на території Середнього і Верхнього Подніпров'я почали активно вивчатися лише в післявоєнний період (Лагодовська, 1948, 1956; Даниленко, 1956; Березанська, 1972, Ільїнська, 1960; Заверняев, 1964; Артеменко, 1961а, 1964а, 1972а, 1975; Кухаренко, 1962; Ісаєнко, Чернявський, 1967; Третьяков, 1975 та ін.). І. Свешніков включає пам'ятки середнього періоду бронзового віку Північної України в комарівську культуру, а О. Гардавський – в тшинецьку і східну межу їх проводить по лівобережжю Середнього Дніпра.

Найбільш обґрунтованими із робіт ряду авторів про сосницьку культуру залишаються публікації С. Березанської (1974, 1982) та І. Артеменка (1977, 1987), в яких було виділено коло пам'яток, що мали відповідні особливості як у характері поселень, побудові жител, так і в поховальному ритуалі, а також в інвентарі.

Це дозволило С. Березанській віднести такі пам'ятки до сосницьких племен східнотшинецької культури, а І. Артеменку дало привід для виділення окремих сосницьких племен – нащадків середньодніпровської культури. Матеріали для таких висновків були використані головним чином з території Північно-Східної України і Південно-Східної Білорусі [10, с. 68, 77; 4, с. 106–116]. Значна концентрація поселень сосницької культури виявлена на Чернігівщині в околицях м. Сосниця при впадінні Сейму в Десну, в районі м. Путивль і Нижньому Подесенні. На південь ці пам'ятки розташовані до лінії Київ – Ромни – Суми, на півночі зустрічаються аж до Середнього Посожжя.

Правобережний лісостеп та все Українське Полісся за доби пізньої бронзи, зауважує С. Лисенко, «займає тшинецьке культурне коло (комарівська культура в лісостепу та сосницька культура у Поліссі)» [22, с. 138].

Поселення сосницької культури досліджені С. Березанською біля сіл Стара і Долинка Сосницького району Чернігівської області, Іванівка та Волинцеве Путивльського району Сумської області та біля с. Мохів Речицького району Гомельської області Білорусі [2, с. 132–133; 7, с. 88–91].

Більшість археологів та лінгвістів, зауважують С. Березанська та В. Отрощенко, із протослов'янами в третій чверті II тис. до н. е. пов'язують тшинецько-комарівські племена, на заході – племена тшинецької культури, які межували з германцями. На північному сході група племен тшинецької культури розселяється Лівобережжям. І тут, головним чином у межиріччі Сейму та Дніпра, виникають племена, представлені пам'ятками

сосницького типу. На сході ці племена межували безпосередньо з фінно-угорським населенням, а на південному сході мали широкі контакти з іраномовними племенами зрубної культури [12, с. 413].

Сосницька культура, зауважує С. Лисенко, складається з прип'ятської, киево-житомирської, сосницької (турово-мозирської), північно-поліської, русаковицької (верхньоніманської) груп. Комарівська культура пов'язана із лісостеповими ландшафтами, сосницька – із лісовими [22, с. 145].

Не менш очевидна генетична спадковість сосницької культури щодо середньодніпровської й у порівнянні форм і орнаментатії глиняного посуду. Основні форми кераміки раннього етапу сосницької культури (горщики тюльпановидної форми, глибокі миски), а також орнаментатія їх відбитками шнура, прокресленими лініями, відбитками штампа, обмотаного тонким шнуром, утворюючого горизонтальні ряди і заштриховані трикутники, знаходять аналогії серед кераміки середньодніпровської культури [3, с. 56–57].

Пам'ятки племен сосницької культури відомі на території Київської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей України, Гомельської та Могильовської областей Білорусі. На заході племена сосницької культури межували з племенами комарівської та тшинецької культур. Незважаючи на схожість сосницької культури з комарівською та тшинецькою, головним чином в кераміці, між ними спостерігаються і відмінності. Картографування І. Артеменком пам'яток сосницької, комарівської та тшинецької культур показало, що «комарівська та тшинецька культури до Дніпра не доходять. На Правобережжі

сосницька культура займає вузьку смугу вздовж правого берега Дніпра і Прип'яті. Межа між сосницькою і комарівською культурами проходить, ймовірно, по лінії Овруч – Біла Церква, а між сосницькою і тшинецькою культурами – на Прип'яті, в районі Турова» [1, с. 18, рис. 4].

Гнізда поселень праслов'янських племен сосницької культури. Археологічні джерела свідчать про те, що племена середньодніпровської культури, на думку І. Артеменка, стали основою для складання племен сосницької культури бронзового віку, яка займала в другій половині II – на початку I тис. до н. е. в Середньому і Верхньому Подніпров'ї майже ту ж племінну територію, що попередня середньодніпровська культура [5, с. 42].

Загалом в Україні, на думку В. Отроценка, виявлено понад 100 поселень сосницької культури [26, с. 188, рис. 29]. Центр пам'яток праслов'янських племен сосницької культури, на думку І. Артеменка та В. Отроценка, знаходиться в Придніпров'ї, на ділянці між річками Прип'ять і Рось. Найбільшу кількість пам'яток виявлено на лівому березі Дніпра в трикутнику між Дніпром і Десною. По Десні (від Чернігова), а потім по Сейму проходить північна межа [11, с. 445].

За доби бронзи за родовими гніздами племен, на погляд С. Березанської і В. Отроценка, були закріплені значні території в основному вздовж річок. Тут скупчення включали до десяти і більше окремих поселень. Наприклад, у Ямпільському гнізді поселень доби пізньої бронзи уздовж лівого берега Сіверського Дінця виявлено 7 чи 8 поселень [12, с. 486], які утворювали плем'я [36, с. 41–58]. У той період племені може відповідати

локальний варіант якої-небудь археологічної культури або й культура загалом, якщо вона займає відносно невелику територію [12, с. 487], скажімо, сосницька в Подесенні (Табл. 1.21–37).

Визначення скотарства як провідної галузі для племен середньодніпровської та сосницької культур, на погляд В. Куриленка і К. Бунятян, «неминуче означало екстенсивні способи утримання худоби – переважно на пасовиськах, а відтак і доволі мобільний спосіб життя. За такої ситуації для помірної смуги найважливішими ставали місця зимівлі, на яких навесні могли займатися й землеробством та повертатися на них із року в рік». Нині, наголошують дослідники, «немає надійних підстав для хронологічної диференціації поселень» [21, с. 93], а од-

ночасовість поселень сосницької культури є важливою для нашого дослідження.

Очевидно, сосницькі поселення були структуровані в племінні гнізда, а в гніздах поселення були великі, середні та дрібні. Нами на Київщині локалізовані гнізда –

Гостомельське № 1, Ходосівське № 2, Нещерівське № 3 (Табл. 1.1–3).

Дрібні поселення, на погляд В. Куриленка та В. Отроценка, були супутниками великих поселень (Попова, Дубина, Хуторище, Березова, острови Мезинський, Свердловський). Помічено, що сосницькі та лебедівські поселення тяжіють до джерел питної води, які пам'ятають місцеві старожили. Це озера Миткова, Хомина, Кирилина, Неостерова, Геніна, а в Мезині, Свердловці – Залісна, Переліски та ін. [20, с. 51].

У Фастівському районі нами локалізовані гнізда поселень племен сосницької культури: Зузулівське № 4 (два поселення) біля р. Стугни та Ясногородське № 5 (три поселення) біля р. Ірпінь (Табл. 1.4,5).

В околиці м. Києва локалізоване Бортницьке гніздо № 6 сосницької культури, яке складалося із двох поселень, розташованих в урочищах Старе Кладовище й Окрема Дюна (Табл. 1.6).

В Іванківському районі на Київщині

локалізоване Соснівське гніздо № 6а поселень, до якого входило два поселення (Табл. 1.6а).

На Житомирщині виявлено два сосницьких гнізда: Райківське № 7 у Бердичівському районі на р. Гнилоп'ять і Народичьке № 8 в Коростенському районі на р. Жерев (Табл. 1.7,8).

Дослідження сосницького поселення біля хутора Пустинки на лівому березі Дніпра, де виявлені майже всі житла, дали можливість С. Березанській провести підрахунок мешканців на одному поселенні. Кількість мешканців поселення, що «складалося із 17–20 жител, має приблизно 200–250 осіб. Таким було, вірогідно, родове поселення в епоху середньої бронзи» [8, с. 52].

Більшість поселень бронзової доби, відзначають С. Березанська і В. Отрощенко, «які налічували 5–10 житлово-господарчих комплексів, були, напевне, родовими колективами. Крупніші населені пункти мали до 15–20 жител, розподілених на дві групи. З певною групою жител пов'язана окрема культура споруда. Це дає змогу припустити існування на одному поселенні двох сусідських родів, які разом утворювали громаду» [12, с. 486], на наш погляд, – плем'я. На праслов'янських поселеннях сосницької культури Лівобережжя Дніпра – Пустинки та Усовому Озері – в часи бронзи суспільні структури співіснували по два роди, а відповідно – гніздо (кущ) поселень С. Березанська

слушно вважає племенем [12, с. 487].

На території Середнього і Верхнього Подніпров'я до раннього етапу племен сосницької культури віднесені понад 90 поселень. На поселеннях досліджені залишки прямокутних наземних жител (Здвижівка, Мохів) і напівземлянок (Сосниця, Іванівка, Волицево, Гришівка та ін.) стовпвої конструкції з глиняними купольними печами (збереглися глиняні вальки і розвал печі з відбитками лози) і вогнищами, позначеними каменем. У деяких житлах було по два вогнища – в центрі і біля однієї із стін. Уздовж стін прослідковуються ями від стовпів і сліди колод. Довжина жител від 6 до 15 м, ширина 4–8 м. Вони склалися з одного або частіше з двох приміщень – житлового і господарчого (кухонного) [4, с. 107, карта 21].

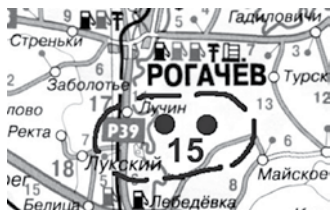
На Чернігівщині в Чернігівському районі на лівому березі Дніпра нами локалізовано три гнізда: Радульське № 9, яке складалося із п'яти поселень в урочищах Заріччя, Заозер'я, М і с т е ч к о , оз. Нижне та біля с. Новосілки, Пустинське, яке складалося із двох поселень біля

с. Пустинки, і Мньов № 10 та Суслівське № 11, до якого входило три поселення, виявлені в урочищах Колісище, Горбаха, Рогове (Табл. 1.9–11).

Поселення Пустинки розташоване на піщаному пагорбі заплави правого берега Дніпра. Поселення біля с. Мньов Чернігівської області на площі 12 га дало найбільш цікаву і різноманітну інформацію про житла, планографію поселення і господарські заняття племен середнього етапу сосницької культури (XIII–XI ст. до н. е.). Були знайдені рештки 20 великих напівземлянок стовпової конструкції прямокутної форми, заглиблених у землю до 1–1,5 м. Площа їх коливалася від 50 до 70 м². Будинки склалися з двох приміщень. Знайдено також глиняну обмазку стін, вогнищ відкритого типу або печі, викладені з глини.

Сосницькі пам'ятки, на погляд білоруських дослідників, сформувалися на

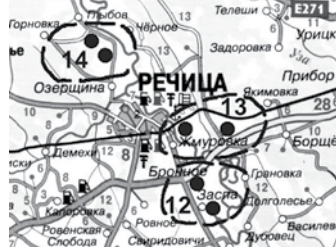
півдні Білорусі в середній період бронзового віку. Процес їх утворення міг означати

консолідацію культурних проявів часів бронзи на середньосхідних європейських низинах від Вісло-Одеського межиріччя до Подніпров'я [6, с. 289–290]. У загальному висновку до колективної праці «Археологія Білорусі» М. Чернявський запише: «...у середині II тис. до н. е. південна половина Білорусі була зоною розселення племен тшинецько-комарівсько-сосницької спільноти періоду середньої бронзи. Поселення, мешканці яких користувалися тшинецькою керамікою, зустрічаються навіть на правобережжі Німану». Дослідник підкреслює, що «саме серед тшинецького і близького йому населення можна шукати праслов'ян». Його думка перш за все ґрунтується «на збігу кордонів культур і ареалу найдавнішої слов'янської гідроніміки, а також в антропологічній схожості тшинецького населення до більш пізніх слов'ян» [42, с. 392–397].

У Гомельській області нами локалізовано Заспеське, Річицьке, Упорицьке та Лучинське гнізда племен сосницької культури (№ 12–15).

Недалеко від м. Гомеля на берегах р. Сож та її приток локалізовані Гомельське, Вілевське, Юрковицьке та Підлужницьке гнізда поселень сосницьких племен (№ 16–19).

Наступне гніздо поселень

розташоване в Могильовській області на лівому березі р. Сож біля сіл Дубно і Стара Кам'янка № 20.

Генетичну спадковість племен сосницької культури щодо середньодніпровської культури І. Артеменко обґрунтовує тим, що територія поширення пам'яток культур практично збігається, що спадковість культур добре простежується при порівнянні основних ознак, які характеризують культури – топографія поселень і кладовищ, конструкція жител, поховальний обряд і кераміка. Поселення і кладовища сосницької і середньодніпровської культур, наголошує дослідник, «розташовані в одних топографічних умовах, часто в одних і тих же місцях, житла обох культур стовпової конструкції з колод або з плетеними стінами, обмащеними глиною. У сосницькій і середньодніпровській культурах поширений однаковий поховальний обряд з тілопокладанням і тілоспаленням в курганах і ґрунтових кладовищах» [3, с. 56].

Середній період сосницької культури Білорусі припадає на XVI (XV) – XII (XI) ст. до н. е. У пізній період (XII–XI – VIII ст. до н. е.) на півдні Білорусі з'являються пам'ятки пізньососницького, або лебедівського, типу. Пам'ятки сосницького типу представлені рештками поселень, ґрунтовими, курганными кладовищами. До кінця XX ст. на території Білорусі були відомі понад 50 пам'яток [18, с. 341].

Сосницькі гнізда поселень Подесення (№ 21–37). В одному із районів Середнього Подесення розвідано 35 поселень сосницьких племен, що, на думку В. Куриленка та В. Отроценка, являє собою граничну щільність заселення за доби бронзи. Топографія сосницьких

пунктів має певні особливості: їх немає на притоках Десни (Лоска, Студійка) та на гривах, що стали zalивними через знищення лісів. Переважна більшість їх розташувалась на освоєних середньодніпровськими племенами місцях, але відомі й нові пункти в заплавах і надзаплавах місцях. Привертає увагу великий обсяг матеріалів з поселень. Якщо загальну кількість знахідок середньодніпровської культури умовно прийняти за одиницю, то сосницьких буде у шість разів більше [20, с. 51].

Сосницькі поселення виявлені археологами в Наддеснянщині та в Дніпро-Деснянському межиріччі. Лише в Мезинському мікрорайоні на Середній Десні їх зафіксовано 39, а в Коропському – 18. Поховання (кремації на стороні) сосницькі племена здійснювали на ґрунтових кладовищах (Пустинки, Хотянівка, Плютовище та ін.) [26, с. 188, рис. 29]. В Нижньому Подесенні кераміку раннього та середнього етапів сосницької культури знайдено на 43 пунктах, 23 з них розташовані на правому березі Десни [27, с. 150, рис. 122–124].

Значна кількість гнізд сосницьких поселень закартографована нами в Середньому і Нижньому Подесенні. Поселення **Курилівського** племінного гнізда № 21 сосницької культури локалізовано нами на правому березі Десни в Коропівському районі Чернігівської області в урочищі Дубина. До гнізда, вірогідно, входило поселення, яке знаходилося на східній Дубині на високій дюні (до 4,0 м). До гнізда входило поселення, виявлене В. Куриленком на Луговій гриві в гирлі р. Лоска. Ще одне поселення Курилівського гнізда локалізоване в урочищі Хуторище [21, с. 88–89, рис. 2.8, 9, 17].

Березівське гніздо поселень № 22 одного із сосницьких племен складалось із двох поселень, які локалізовані на лівобережжі Десни. Одне поселення розвідане В. Куриленком в урочищі Березова «на піщаній дюні розміром 800x200 м, оточеної болотами, водоймами й меншими дюнами». Іще одне поселення розташовувалося в урочищі Забілівщина – на заболочених лівобережних терасах Тимонівського бору навпроти свердловських островів, де В. Куриленком зібрано кераміку сосницької культури [21, с. 88–89, рис. 2.10, 27].

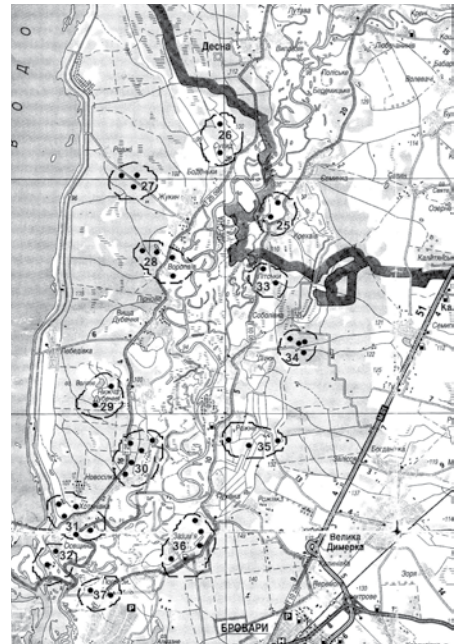
Свердловське гніздо № 23 сосницьких поселень, очевидно, складалось із чотирьох поселень, які локалізовані на правому березі Десни. Поселення знаходилося в Свердловській балці. Іще одне поселення розташоване в урочищі Затон. Третє поселення розташовувалося в Пузирьовій балці – на північному схилі берега р. Хвостинка (правий доплив Десни) неподалік гирла на плато розміром 125x85 м, заввишки 5 м. Четверте поселення сосницької культури виявлене в урочищі Усове [21, с. 89].

Коропівське гніздо поселень № 24, вірогідно, складалось із п'яти поселень сосницької культури,

які розташовані на лівому березі Десни. Одне поселення нами локалізоване, на основі матеріалів В. Куриленка, біля музею Кибальчича. Друге – на боровій терасі на зразок півострова, де було «зрите городище розміром приблизно 200x150 м». Третє і четверте поселення знаходилися біля Лисої гори – «трикутний острів завдовжки близько 2 км, заввишки 5 м, який знижується на північ – до Десни». П'яте – це «піщаний острів (Коваленчиха) за 3 км на північ від м. Короп» [21, с. 91, № 31–34].

Спускаючись нижче по Десні, ми спостерігаємо два поселення наступного – **Крехаївського** – гнізда № 25 середнього етапу сосницької культури у Козелецькому районі Чернігівщини. Одне з поселень займає пагорб 1-ї надзаплавної тераси лівого берега Десни, навпроти впадіння рукава Сліпець в річку («Рукав Крихаївський»). Розташовується між селами Євминка та Крихаїв, на північ від крайніх хат с. Крихаїв, за півтора

кілометра на південний схід від урізу берега Десни. Територія поселення частково зайнята лісом.

Друге поселення гнізда – Крехаїв II – розташоване на піщаному пагорбі в заплаві лівого берега Десни, на схід від лівої притоки р. Сліпець – «Рукав Крихаївський», на північ від крайніх хат с. Крехаїв, в ур. Бовтень. Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога від села до урізу берега Десни [27, с. 252–253, № 91, 92].

На Київщині на правому березі Десни біля с. Сувид Вишгородського району локалізовані два поселення (Сувид-Лінія, Сувид IV) 26-го гнізда сосницької культури [27, с. 226–227, № 12, 16].

27-ме гніздо поселень, вірогідно, знаходилося теж на правому березі Десни нижче за течією біля с. Жукин. До гнізда входили три поселення: Жукин I, в урочищах Олексин Верх і Путілово [27, с. 231–232, № 26, 27, 30].

Ще нижче на правому березі Десни біля с. Воропаїв, на наш погляд, розташовувалося 28-ме гніздо поселень одного із племен сосницької культури. До гнізда, очевидно, входили поселення Воропаїв I, Воропаїв II, поселення біля болота Батич і біля с. Пирново [27, с. 232–233, № 33, 35–37]. Наступне – 29-те – гніздо біля с. Нижня Дубечня Вишгородського району складалося з двох поселень, що були розвідані археологами в урочищах Богунове і Печі [27, с. 234, № 39, 43].

Між селами Нижня Дубечня і Новосілки археологами розвідана група із п'яти поселень сосницької культури, які, вірогідно, формували 30-те племінне гніздо. До цього гнізда входили поселення Нижня Дубечня I та поселення в урочищі Гусениця. Крім того, поселення

біля с. Новосілки в урочищах Вовчиха, Криниця і Окрема Дюна [27, с. 235–236, № 46–48, 52].

Хотянівське гніздо (№ 31) складалося із поселень, розташованих в урочищах Кут, Пастка, Піщане, та поселень, розвіданих біля озер Дальній Глядень та Мормонське [27, с. 237–238, № 56–60]. На одному із поселень гнізда (біля с. Хотянівка) сосницької культури були виявлені залишки одного із жител, розташованого на східному березі оз. Мормонського на відстані 2,5 км від села. У заповненні землянки знайдено велику кількість кісток тварин, фрагменти керамічного посуду. Основні форми представлені посудинами тюльпаноподібної форми та горщиками із «перлинами» під вінцями [22, с. 149–150].

32-ге гніздо поселень сосницької культури локалізоване біля с. Осещина. До цього гнізда входило два поселення в урочищах Перевал та Околожьке.

Біля с. Літочки Броварського району на лівому березі Десни розташоване гніздо (№ 33) з двох поселень, що виявлені в урочищах Сади I і Заповідник I [27, с. 239, 256, 257, № 65, 68, 69, 99, 107].

У гнізді біля с. Літки (№ 34), очевидно, було чотири поселення: Літки II–III, IV, VI і Парня VI. У 35-му – три (Рожни VI, X та Рожівка III) [27, с. 261–263, 265–268, № 112, 114, 115, 117].

У 36-му гнізді середнього етапу сосницької культури, розташованому біля с. Зазим'я, локалізовано чотири поселення (Зазим'я I і урочища Станки I, Саввичина, Осинки I). На цьому поселенні С. Березанською було досліджене житло прямокутної форми, яке мало розміри 2,8x4 м, глибину 0,5–0,6 м. На дні котлована були виявлені залишки вогнища. У заповненні та в культурному шарі

навколо нього знайдено велику кількість уламків посуду. Посуд представлено тюльпаноподібними посудинами тшинецького типу з прокресленим орнаментом та більш приземкуватими опуклобокими горщиками, прикрашеними

ямками або перлинами [22, с. 149].

У 37-му гнізді поселень нами локалізовано два поселення (Погреби, урочища Лан та Вигуровщина, Горби) [27, с. 264–274, 280, № 132, 135, 137, 138, 143].

Таблиця 1

Гнізда поселень племен сосницької культури XV–XIII ст. до н.е.

Басейн Дніпра (№ 1–20)

№ гнізда	Населений пункт, місцевість	Район, область	Джерело	Річка	К-ть пос.
Київська обл.					
1	Гостомель 1, 2	Бучанський	[12, с.415, карта13.19]	Ірпінь	2
2	Ходосівка, Підгірці	Обухівський,	[12, с.415, карта13.10,13]	Сіверка	2
3	Нещерів, Обухів	Обухівський	[12, с.415, карта13.12,14]	Стугна	2
4	Зозулі, В.Солтанівка	Фастівський	[12, с.415, карта13.15,16]	Стугна	2
5	Ясногородка I, II, Осикове	Фастівський	[12, с.415, карта13.23,29-30]	Ірпінь	3
6	Бортничі I, II, уроч. Старе кладовище, Окрема Дюна	м. Київ	[12, с.415, карта13.49,50]	Дніпро	2
6а	Соснівка (Фаневичі)	Іванківський	[13, с.241, табл. 22,23]	Здвиж	2
Житомирська обл.					
7	Райки, Швайківка	Бердичівський	[12, с.415, карта13.2,4]	Гнилоп'ять	
8	Народичі I, II; Селець	Коростенський	[12, с.415, карта13.31,32,33]	Жерів/Уж	3
Чернігівська обл.					
9	Радуль I-IV (уроч. Заріччя, Заозер'я, Містечко, оз. Нижнє), Новосілки	Чернігівський	[12, с.415, карта13. 34, 43; 21, карта 21. 25-28]	Дніпро	5
10	Мньов, Пустинки	Чернігівський	[12, с.415, карта 13. 35,36]	Дніпро	2
11	Суслівка I-III (уроч. Колісище, Горбаха, Рогове)	Чернігівський	[4, карта 21. 31-33]	Дніпро	3

Білорусь					
12	Заспа, Горошков	Гомельська	[6, рис.101, соesn.тип 3,4]	Дніпро	2
13	Річиця, Сензавод	Гомельська	[6, рис.101, соesn. тип 5,6]	Дніпро	2
14	Унориця, Борков	Гомельська	[6, рис.101, соesn. тип 8,9]	Дніпро	2
15	Лучин, Ходасовичі	Гомельська	[6, рис.101, соesn. тип 14,15]	Дніпро	2
16	Гомель (Любни, Новобеліці, Романовичі)	Гомельська	[6, рис.101, соesn. тип 18-20]	Сож	3
17	Вілево, Дубовий Лог, Дем'янки	Гомельська	[6, рис.101, соesn. тип 21,22]	Іпуть	3
18	Юрковичі, Присно, Шерстин	Гомельська	[6, рис.101, соesn.тип 23,24,37]	Сож	3
19	Підлужжя, Бердиж, Городовка	Гомельська	[6, рис.101, соesn. тип 27, 28, 35]	Сож	3
20	Дубно, Стара Кам'янка	Могильовська	[6, рис.101, соesn. тип 30]	Сож	2
Середнє та Нижнє Подесення (№ 21-37)					
Чернігівщина					
21	Курилівське: уроч. Дубина, Хуторище, Лугова Грива	Коропський	[21, с.88-89, рис. 3. 8-9,17]	Лоска/Десна	3
22	Березівське: ур. Березова і Забілівщина	Коропський	[21, с. 88-90, рис. 3. 10,27]	Десна	2
23	Свердловське: Свердловська та Пузирьова балки, ур. Затон та Усове	Коропський	[21, с. 89, рис. 3. 19-22]	Десна	4
24	Коропівське	Коропський	[21, с. 91, № 30-34]	Хворостинка/Десна	5
25	Крехаїв I, II (уроч. Бовтень)	Козелецький	[27, с.252-254, №91-92]	Десна	2
Київщина					
26	Сувид-Лінія, Сувид IV	Вишгородський	[27, с.226-227, №12, 16]	Десна	2
27	Жукин: пос. Жукин I уроч. Олексин Верх, Путілово	Вишгородський	[27, с.231-232, №26-27, 30]	Десна	3

28	Воропаїв: Воропаїв I, II, болото Батич, Пирново	Вишгород- ський	[27, с.232-233, №33, 35-37]	Десна	4
29	Нижня Дубечня уроч. Богунове, уроч. Печі	Вишгород- ський	[27, с.234, № 39, 43]	Десна	2
30	Новосілки: ур. Вовчи- ха і Криниця, Окрема Дюна, Нижня Дубеч- ня: Гусениця, Нижня Дубечня I	Вишгород- ський	[27, с.235-236, № діалект 46-48, 52]	Десна	5
31	Хотянівка: уроч. Кут, Пастка, Піщане; оз. Дальній Глядень, оз. Мормонське	Вишгород- ський	[27, с.237-238, № 56-60]	Десна	5
32	Осещина: уроч. Перевал і Околоське	Вишгород- ський	[27, с.239, № 65, 68-69]	Десна	2
33	Літочки Сади I, Заповідник I	Броварський	[27, с.256,257, № 99, 107]	Десна	2
34	Літки II-III, IV, VI, Парня VI	Броварський	[27, с.261-263, № 112, 114, 115, 117]	Десна	4
35	Рожни VI, X, Рожівка III	Броварський	[27, с.265-266, 268, №123, 126, 131]	Десна	3
36	Зазим'я I ур. Станки-I, Саввичина, Осинки I	Броварський	[27, с.264-274, №132, 135, 137, 138]	Десна	4
37	Погреби: ур. Лан; Вигуровщина: ур.Горби	Броварський	[27, с.274, 280, №143, 153]	Десна	2

Вірогідно, поселення сосницької культури Середнього Подесення утворювали гніздові соціально-економічні структури, які відповідали племені. Сосницькі племена займали ті ж самі території, що і середньодніпровські племена, і, очевидно, були генетично пов'язані між собою. Після картографування пам'яток сосницької культури в Верхньому Подніпров'ї І. Артеменко теж прийшов до аналогічного висновку [4, с. 107]. В археологічній та історичній

літературі утвердилася, підтримувана багатьма археологами і лінгвістами, точка зору про те, що «племена культур середньої бронзи – тшинецької, комарівської та сосницької, які, мабуть, відносяться до одної культурно-історичної області, являли собою наступний етап в етногенезі слов'ян» [2, с. 135].

Дослідження на території Київської області дали можливість І. Артеменку висловити думку, що «сосницька культура в її пізньому варіанті (пам'ятки

лебедівського типу) доживає до кінця II – початку I тис. до н. е. і бере участь у складанні милоградської культури раннього залізного віку, яка зіграла певну роль у формуванні східнослов'янських племен» [1, с. 18].

Лебедівська культура та українська хата.

Пам'ятки лебедівської культури склались на місцевій основі, представлений сосницьким варіантом праслов'ян східнотшинської культури. Це стає очевидним у порівнянні найважливіших елементів двох названих культур. Збігається територія їх поширення. В однакових топографічних умовах, іноді навіть на одних і тих же місцях, розташовані поселення. Особливо виразно спадковість помітна у порівнянні керамічного комплексу. Всі основні форми лебедівського посуду знаходять свої прототипи в сосницькій культурі. Виниклий у племен софійської групи трипільської культури обряд поховання з тілоспаленням у лебедівській культурі стає домінуючим [11, с. 450].

На правобережжі Дніпра пам'ятки лебедівської культури відомі по нижній течії Прип'яті, а також на ділянці, прилеглій до Дніпра, до впадіння в нього р. Сож. Південна межа проходила приблизно на рівні Переяслава–Канева, де відомі такі пам'ятки, як Козинці і Бобровиця. На сході лебедівські пам'ятки граничать з бондарихінською культурою. Умовною границею між ними

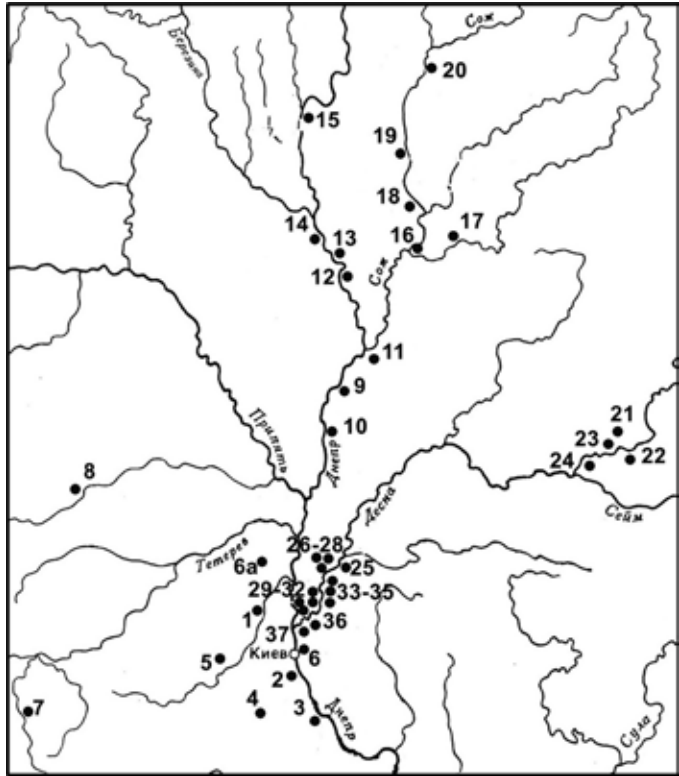

Рис. 1. Гнізда поселень сосницької культури XV-XIII ст. до н.е. (нумерація Табл. 1)

можна вважати р. Сулу. У північній частині Правобережної України, в основному в басейні р. Горинь, поширена група пам'яток, які відрізняються від лебедівських, але, ймовірно, складають з ними єдину культурно-етнічну область [11, с. 445].

У середній течії р. Трубіж зафіксовано значну кількість поселень лебедівської культури. Проте, на погляд Ю. Костенка, лише третину з них, Заострів, в урочищі Кут напроти с. Борщів, Борщів II, в урочищі Куликів Острів біля с. Коржі та Лукаші IV, можна вважати поселеннями тривалого перебування. На решті пунктів залишки культурного шару з керамікою лебедівського типу незначні [19а, с. 292].

Лебедівські племена виникають на

базі сосницьких племен, що сприймаються рядом археологів як хронологічно пізній етап сосницької культури. Дуже близькі за усіма головними показниками, зауважують С. Березанська і В. Отрощенко, «сосницькі та лебедівські пам'ятки дають можливість говорити про їхню генетичну спадковість та єдиний етнос» [12, с. 394].

Основну частину відомих праслов'янських пам'яток племен лебедівської культури XI–VIII ст. до н. е. складають поселення. Вони розташовані або в заплаві, на дюнних підвищеннях, або на знижених ділянках берегових терас [11, с. 445]. На Правобережжі обстежено 35 поселень, що дало можливість М. Шмаглію в Троянові виявити генетичний зв'язок із поселеннями пізнього Трипілля, не виключаючи можливість трансформації трипільської культури Волині в культуру доби ранньої бронзи [45, с. 234].

Серед кухонної кераміки поселень пізньотрипільської культури городсько-волинського варіанта є група посуду, що нагадує тюльпановидні посудини східнотшинецької культури. Очевидно, на погляд С. Березанської, В. Рибалової та М. Шмаглія, саме ці посудини слугували прототипами східнотшинецьких тюльпановидних глечиків з Мостви. Близькі за формою глечики зустрілися також на пізньотрипільському поселенні в Троянові [8, с. 110; 30, с. 211–216; 40, табл. IV. 11]. Вірогідно, тюльпановидну форму трипільських племен після східнотшинецької культури успадкували племена лебедівської культури. На поселеннях лебедівської культури С. Березанською «виявлені тюльпановидні посудини, порівняно високі з досить широким плоским дном, слабопрофільованим

корпусом, підкреслено стислою горловиною і плавно відігнутих назовні вінчиком» [11, с. 447, рис. 121.26].

Топографія поселень праслов'янських племен, розташованих у географічних умовах Східної Європи, вуличне планування, поєднання двох типів будівель – наземних і заглиблених, характерних для дуже широкого кола поселень, на переконання С. Березанської, «є рисами епохи, а не окремої культури. Крім того, спостерігається ряд ознак, характерних для різних районів Північної України, які свідчать про глибоке місцеве коріння домобудівництва. Різниця домобудівного мистецтва в племен Правобережної і Лівобережної України пояснюється двома причинами – проявом місцевих традицій і впливом різних сусідніх культур». У домобудівництві Правобережної України східних праслов'ян ясно простежуються енеолітичні традиції будівельної техніки трипільських племен. Це, відзначає С. Березанська, «позначилося і в круговому плануванні поселень епохи бронзи, і в поширенні двокамерних жител, і у великій ролі глини, з якої споруджувалися підлоги, стіни, печі та інші частини жител. Для розуміння ролі і сили цих традицій важливим є факт, що вони зберігаються і в наступний період – в ранньому залізному віці. За дослідженнями таких пам'яток, як Пастерське, Жаботинське, Трахтемирівське городища... легко скласти досить повне уявлення про те, якими були поселення і житла початку I тис. до н. е. на території Правобережжя Північної України» [10, с. 114].

Отже, на всій лісостеповій Правобережній Україні на початку II – I тис. до н. е., на думку С. Березанської, домінують трохи заглиблені житла прямокутної

форми, здебільшого поділені на дві частини: чисту, в якій спали, та кухонну, що використовувалася для приготування їжі. Двокамерність можна вважати характерною рисою заглиблених жител лісостепової Правобережної України, починаючи з енеоліту. Тут і слід шукати корені такої особливості жител на цій території за бронзової доби. Широко розповсюджені були двокамерні житла в трипільській культурі (Городок, Бортничі, Троянів та ін.). Особливо поширеними в давніх праслов'ян стають двокамерні житла за доби середньої бронзи, коли приблизно 80% жител мали по два приміщення, які розділялися або перестінком, від якого збереглися стовпові ями, або земляним порогом [12, с. 438].

У українців – нащадків праслов'ян доби бронзи – в середині XIX ст., на думку Т. Косміної, було представлено кілька варіантів двокамерних сільських жител: «хата + сіни», «хата + хата». При цьому загальнонаціональним виступав варіант «хата + сіни». У східних і центральних районах Полісся траплявся також варіант «хата + хата» [19, с. 146].

У правобережних болотистих районах зафіксовані споруди, підняті над землею, в яких дерево було основним будівельним матеріалом. Такі наземні споруди на палях залишили нам трипільці в керамічних моделях в епоху міді та реконструйовані С. Березанською на поселенні Пустинки сосницької культури. Це було давньослов'янське землеробсько-скотарське населення, вважає В. Отрошенко, «яке вело осілий спосіб життя в невеликих селах, де налічувалося 10–20 дерев'яних жител на палях» [25, с. 39, мал. 39.5].

Про те, що болотяні поселення, можливо, з будівлями на палях існували

також на території правобережного Волинського Полісся, свідчать розкопки в Мостві та Майдані Моквинському. У Мостві під час торфорозробок на глибині 1,2–1,7 м розкопано два скупчення різноманітних культурних залишків, очевидно, слідів затонулої будівлі. Поєднання м'якого клімату з великою вологістю та болотистими ґрунтами, характерними для цього району, зумовило досить широку розповсюдженість тут будівель на палях. Якоюсь мірою про це свідчить той факт, що комори на стовпах, з підлогою, підвищеною над землею, до сьогодні будують у кожному поліському селі. Використовують їх для зберігання сіна, зерна тощо [12, с. 436].

Відкриті в нижніх течіях річок Прип'яті, Случі, Горині пам'ятки милоградської культури, на погляд С. Березанської, «дозволяють припускати, що в попередній час, в кінці епохи бронзи, тут мешкали племена культури, спорідненої лебедівській» [10, с. 68]. Слов'янські племена милоградської і підгірцівської культур, вірогідно, можемо назвати неврами Геродота [36, с. 68–103] і нащадками племен сосницько-лебедівської культури.

Пам'ятки підгірцівської культури з'являються лише наприкінці VI ст. до н. е. Від милоградських їх відрізняє значний вплив скіфської культури, що проявляється і в характері поселень, і в похоронному обряді, і в кераміці, і в знаряддях праці. Однак самобутні особливості підгірцівської кераміки та дуже своєрідний метал, що не має нічого спільного зі скіфським, виділяє ці пам'ятки з навколишнього середовища та свідчить про те, що місцеві племена не були знищені та зберегли свою культурну самостійність [9, с. 219].

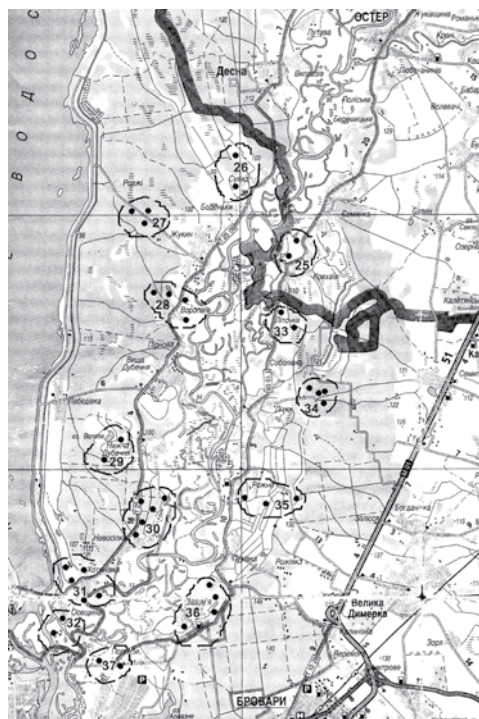
У ланцюзі історичного розвитку слов'янських племен лісостепової України пам'ятки племен лебедівської культури XI–VIII ст. до н. е. є проміжною ланкою між житлобудуванням східно-шинецької і милоградсько-підгірцівської культури [9, с. 211].

Для з'ясування етнічної належності як лебедівської, так і милоградської культур важлива ще одна обставина. В наш час у результаті багаторічних археологічних і лінгвістичних досліджень, зауважує С. Березанська, більшість вітчизняних і зарубіжних вчених приходять до висновку, що найдавнішою територією проживання праслов'ян є басейн Прип'яті, тобто територія, заселена племенами східношинецької культури, в тому числі сосницькими племенами. Генетична наступність лебедівської культури та сосницького варіанта східношинецької культури дає підстави говорити про загальну для них етнічну належність, тобто про те, що племена лебедівської культури також належать до праслов'ян. З цих позицій слов'янська належність підгірцівсько-милоградської культури отримує додаткові підтвердження [9, с. 219].

На Київщині і Чернігівщині нам вдалося локалізувати лише 19 племінних гнізд поселень праслов'ян лебедівської культури [27, с. 226–280] (№ 2.1–13).

У південних та північних районах території поширення племен лебедівської культури доля їх була різною. В. Даниленко, виділяючи підгірцівську культуру, відзначає: «Можна вважати найбільш ймовірним генетичний зв'язок підгірцівської культури з місцевою культурою кінця пізньої бронзи, представленої пам'ятками лебедівського та бобриського типу» [16, с. 207]. О. Мельниківська,

досліджуючи племена милоградської культури (неврів [35, с. 68–103]) в Південній Білорусі, звернула увагу на пам'ятки лебедівського типу, коротко описала їх і приєдналася до думки В. Даниленка про те, що ці пам'ятки за деякими ознаками

Гнізда поселень № 1-13, табл. 2 племен лебедівської культури Нижнього Подесення

пов'язуються з ранніми милоградськими [23а, с. 20, 110–112].

С. Березанська і В. Даниленко слушно вважають, що «етнічну належність племен підгірцівської культури слід розглядати у зв'язку з проблемою меланхленів, неврів та будинів, належність яких до числа слов'янських етнічних утворень цілком вірогідна» [9, с. 219; 16, с. 208]. На нашу думку, з огляду на проблему названих племен слід розглядати не тільки племена підгірцівської культури, а й милоградської та бондарихінської.

Враховуючи обмеженість у розмірах статті, автором нанесено карти тільки 13 гнізд поселень праслов'ян лебедівської

культури. Інформація про інші 6 гнізд зведена в Табл. 2.1–19.

У погляді на кераміку XII–X ст. до н. е. лебедівської та VII–III ст. до н. е. підгірцівсько-милоградської культур, відзначає С. Березанська, «не можна не відзначити її безперечної подібності і в технології, і у формах, і в орнаменті. Звертає увагу, що лебедівська культура значно ближча до милоградської, ніж до підгірцівської, до того ж не лише щодо кераміки, але, наприклад, і характеру похоронного обряду. Очевидно, у північних районах, на Десні та Сеймі, розвиток лебедівської культури не переривався» [9, с. 218] в IX–VIII ст. до н. е.

Таблиця 2					
Гнізда поселень племен лебедівської культури XII–X ст. до н.е. (№ 2.1–13)					
№ гнізда	Населений пункт, місцевість	Район, область	Джерело	Річка	К-ть пос.
Чернігівщина					
1	с. Поліське (ур. Савкин Куток), Береміцьке IV, Остер (ур. Красна Гірка)	Козелецький	[27, с.243-244, №74-75, 80]	Остер, Десна	3
2	Крехаїв I, IV	Козелецький	[27, с.252-254, №91, 94]	Десна	2
Київщина					
3	Сувид I, II, III	Вишгородський	[27, с.226-227, №13-15]	Десна	3
4	Боденьки: ур. Піски-1, 2, Буденський ліс, о. Буда, Боденьки II	Вишгородський	[27, с.228-229, №17-20, 22]	Десна	5
5	Жукин: ур. Дубровиця, Путілово,	Вишгородський	[27, с.231-232, №25,27]	Десна	2
6	Нижня Дубечня: ур. Третяк і Погон	Вишгородський	[27, с.234, №44-45]	Десна	2
7	Новосілки: Нижня Дубечня 1 ур. Вовчиха, Криниця, Майдан, Окрема Дюна, Старе Селище	Вишгородський	[27, с.235, №46-48, 51-53]	Десна	6

8	Соболівка I, Літочки (Заповідник)	Броварський	[27, с.257, 258 № 103, 107]	Десна	2
9	Літки I, VI, Парня III-IV, V	Броварський	[27, с.261-263, № 110, 111, 113, 117]	Десна	4
10	Рожни II, V,VI, VIII- IX; X, Рожівка III	Броварський	[27, с.264-266, 268; №119, 122-123, 125,126, 131]	Десна	6
11	Зазим'я: ур. Осинки I, III, Погреби (ур. Келійки)	Броварський	[27, с.264-274; № 138, 140, 142]	Десна	3
12	Плютовище	Чернобиль- ський	[12, с.420, карта 15, VI. 7,8]	Прип'ять	2
13	Ошитки (затопл.)	Вишгород- ський	[4, карта 21, 93, 94]	Дніпро	2
14	Пристроми, (ур. Лип- няк)	Переяслав- ський	[19а, с. 297, рис. 1. 1,2]	Трубіж	2
25	Заострів II, IV	Переяслав- ський	[19а, с. 297, рис. 1. 3,4]	Трубіж	2
26	Борщів IV, ур. Кут, ур. Клинове	Переяслав- ський	[19а, с. 297, рис. 1. 5-7]	Трубіж	3
17	Коржі, ур. Рябці, ур. Куликів Острів, ур. Бирки	Переяслав- ський	[19а, с. 297, рис. 1. 8-11]	Трубіж	4
18	Волошинівка	Переяслав- ський	[19а, с. 297, рис. 1. 12-13]	Трубіж	2
19	Лукаші	Переяслав- ський	[19а, с. 297, рис. 1. 16,17]	Трубіж	2

Глибока лінія антропологічної спадкоємності, на думку антропологів С. Сегеди і Т. Алексеевої, простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: племена доби бронзи – скіфи лісостепової смуги – населення черняхівської культури – нащадки літописних полян – сучасні українці [32, с. 315].

Висновки. Запропонований автором у цій статті метод родоплемінної географії етносоціального дослідження археологічних пам'яток дав можливість локалізувати 37 племінних гнізд праслов'ян сосницької культури та тільки 19 недостатньо розвіданих поселень

лебедівської культури на сучасних картах на території Київської, Житомирської, Чернігівської та Сумської областей України, Гомельської та Могильовської областей Білорусі. Подальші дослідження пов'язані з чорноліською та висоцькою культурами, що сформувалися за часів фінальної бронзи. Праслов'янські племена доби середньої і пізньої бронзи і, вірогідно, їхні нащадки: неври, скіф-орачі, скіф-землероби, венеди, анти і склавини – протягом двадцяти двох століть проживали на тих самих землях [34; 35]. Там же в VIII–XIII ст. мешкали наступні покоління – літописних племен

сіверян, древлян, волинян, уличів – праукраїнців.

Запропонований нами у попередніх публікаціях метод родоплемінної географії, що включає картографування гнізд поселень племен сосницької та лебедівської культур на сучасних картах України і Білорусі, фіксує майже повний збіг цих різночасових карт. Він сприяє виявленню характерних рис соціального, культурного та економічного життя праслов'янських племен, які населяли територію Східної Європи від XV ст до н. е. до XII ст. н. е., за допомогою різних галузей сучасної науки.

Результати цієї роботи зведені в окремі таблиці гнізд поселень для сосницької (Таблиця 1) і лебедівської (Таблиця 2) культур, а також створена загальна карта-схема розташування сосницьких племен (Рис. 1). Тим самим ми продовжуємо виявлення відповідності карти склавинів празької, антів пеньківської та венедів колочинської культур Р. Терпиловського (з деякими уточненнями) з розробленими нами раніше картами слов'яно-українських племен.

Отже, пам'ятки праслов'ян лебедівської культури склались на місцевій основі, представлений сосницькою культурою. Це стає очевидним при порівнянні найважливіших елементів двох названих культур. Збігається територія їх поширення. В однакових топографічних умовах, іноді навіть на одних і тих же місцях, розташовані поселення. Особливо виразно спадковість помітна при порівнянні керамічного комплексу. Всі основні форми лебедівського посуду знаходять свої прототипи в сосницькій культурі. Виниклий у племен софійської групи трипільської культури обряд поховання з тілоспаленням у лебедівській

культурі стає домінуючим. Потрібно відзначити, що серед кухонної кераміки сосницької культури є група посуду, що нагадує тюльпановидні посудини пізньотрипільської культури. Важливо те, що цю тюльпановидну форму після сосницької культури успадкували й племена лебедівської культури.

Двокамерність жител поселень племен сосницької XV–XIII ст. до н. е. та лебедівської XII–X ст. до н. е. культур можна вважати характерною рисою Полісся Правобережної України, починаючи від енеоліту до сільської української хати XIX ст.

У правобережних болотистих районах Полісся зафіксовані споруди сосницької культури, підняті над землею, в яких дерево було основним будівельним матеріалом. Такі наземні споруди на палях залишили нам трипільці у керамічних моделях в епоху міді та реконструйовані С. Березанською на поселенні Пустинки.

За свідченнями антропологів С. Сеґеди і Т. Алексеевої, глибока лінія антропологічної спадковості простежується в Середній Наддніпрянщині: племена доби бронзи (сосницька і лебедівська культури), племена лісостепової смути скіфського часу мілоградської і підгірцівської культур, які Геродот називав неврами і скіфами-землеробами, племена черняхівської культури – нащадки літописних полян – сучасні українці.

Ці й подальші дослідження племен середньодніпровської культури дають можливість виявити характерні риси етногенезу слов'ян-українців від доби бронзи до літописних племен Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко И. И. Верхнее Поднепровье

- в епоху позднего неолита и бронзы. *КСИА*. 1964. Вып. 101. С. 9–18
2. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. Москва, 1967. 139 с.
3. Артеменко И. И. Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы (середина III – начало I тыс. до н. э.): автореф. дисс. д-ра ист. наук. Москва, 1977. 57 с
4. Артеменко И. И. Культуры позднего бронзового века: сосницкая, комаровская, тшинецкая. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва, 1987. С. 106–116.
5. Артеменко И. И. Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городско-здолбицкая, стжижовская. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва, 1987. С. 35–51.
6. *Археологія Беларусі: у 4 т. Т. 1 / Э. М. Зайкоускі, У. Ф. Ісаенка, А. Г. Калечыц і інш.* Минск, 1997. 424 с.
7. Березанська С. С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі. *Археологія*. Т. XI. 1957. С. 88–91.
8. Березанская С. С. Средний период среднего бронзового века на Северной Украине. Киев, 1972. 267 с.
9. Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев, 1976. С. 190–221.
10. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982. 212 с.
11. Березанська С. С. Памятники лебедовского типа. *Археологія Української ССР в трьох томах*. Киев, 1985. Т. 1. С. 437–450.
12. Березанська С. С., Отрощенко В. В. Бронзовий вік. *Давня історія України в трьох томах*. Київ, 1997. Т.1. С. 384–529.
13. Від Трипільської культури до сучасності: путівник-довідник / упорядник Трачук О.В. Київ, 2007. 336 с.
14. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник. Тернопіль, 2005. 480 с.
15. Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. Москва, 1963. 143 с.
16. Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев, 1953, С. 155–208.
17. Дорошенко Д. Славянський світ в його минулому й сучасному. Т. I. Берлін, 1922. 210 с.
- 17а. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. Київ, 1948. 158 с.
- 17б. Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. Москва, 1964. 328 с.
18. Калечыц А. Г. Помнікі сосніцкага тыпу. *Археологія Беларусі: у 4 т. Т. 1*. Минск, 1997. С. 340–344.
- 18а. Ковалевский М. Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом. Опыт из области сравнительной этнографии и истории права. Санкт-Петербург, 1911. Вып. 1. 262 с.
- 18б. Косвен М. О. Семейная община и патронимия. Москва, 1963, 219 с.
19. Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів / Борисенко В. та ін. *Українська етнологія*. Київ, 2007. 400 с.
- 19а. Костенко Ю. В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя. Переяслав-Хмельницький, 2015. 550 с.
20. Куриленко В. Є., Отрощенко В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні. *Археологія*. 1998. № 1. С. 46–55.
21. Куриленко В. Є., Бунятян К. П. Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення. *Археологія*. 2006. № 4. С. 88–94.
22. Лисенко С. Д. Доба бронзи – ранній залізний вік. *Первісна археологія нижнього Подесення*. Київ, 2016. С.138–216.
- 22а. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР. Киев, 1982. 183 с.
23. Марзалюк И. А. Основные вопросы славянского этногенеза в трудах Л. Д. Поляка. *Славяне на території Беларусі в догосударственный период*. Минск, 2016. Кн. 1. С. 20–37.

23а. Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. Москва, 1967. 196 с.

24. Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. 451 с.

25. Отрощенко В. В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху. *Етнічна історія давньої України*. Київ, 2000. С. 7–44.

26. Отрощенко В. В. Епоха енеоліту – бронзи. *Археологія України*. Київ, 2005. С. 106–202.

27. Первісна археологія Нижнього Подесення / Шидловський П. С., Лисенко С. Д., Кириленко О. С. та ін. Київ–Ніжин, 2016. 344 с.

28. Петров В. (Домонтович). Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел). Київ, 2006. 169 с.

29. Петров В. П. Імена скіфських божеств у Геродота. *Археологія*. 1963. Т. XV. С. 19–32.

30. Рыбалова В. Д. К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины. *Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР*. Киев, 1953. С. 209–223.

31. Свешніков І. К. Пам'ятки мілоградської культури в басейні р. Горинь. *Археологія*. 1971. № 2. С. 80–86.

32. Сегада С. П. Антропологія. Київ, 2001. 336 с.

33. Трачук О. В. Українці, «... ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейденими нашими предками епох...». *Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період»*. 25.05.2023. Київ, 2023. С. 306–312.

34. Трачук О. В. Анти і склавини черняхівської культури – предки слов'янських народів Європи. *Українознавство*. 2023. № 3. С. 85–124.

35. Трачук О. В. Племена венеців

пізньозарубинецької і київської культур басейну Дніпра та Дону в I–V ст. н. е. *Українознавство*. 2023. № 2. С. 63–92.

36. Трачук О. В. Локалізація племен неврів і скіфів-орачів у контексті етногенезу східного слов'янства. *Українознавство*. 2022. № 3. С. 68–103.

37. Трачук О. В. Племена венеців пізньозарубинецької культури Верхнього Подніпров'я в II–V ст. н. е. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 67–92.

38. Трачук О. В. Плем'я та родоплемінний лад у східних слов'ян. *Ремесла та промисли Поліської зони*. Малин, 2019. С. 41–58.

39. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена (изд. 2). Москва, 1953. 312 с.

40. Трубочев О. Н., Топоров В. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962. 271 с.

41. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. Москва; Ленинград, 1962. 296 с.

42. Чарняускі М. М. Заключение. *Археологія Беларусі: у 4 т. Т. 1*. Минск, 1997. С. 392–397.

43. Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури. *Археологія*. 1966. Т. XX. С. 15–37.

44. Штернберг Л. Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии. Ленинград, 1933. 188 с.

45. Kruts V. The Latest Stage of Development of the Tripolye Culture. *Cucuteni-Trypillia culture-Ukraine / Menotti, Francesco, K. Piotrovskiy, A. O. Great Britain*, 2012. С. 230–253.

REFERENCES

1. ARTEMENKO, I. (1964). Upper Dnieper in the Late Neolithic and Bronze Age. *SMIA* 1964. Issue 101, pp. 9–18. [in Rus.]

2. ARTEMENKO, I. (1967). *Tribes of the Upper and Middle Dnieper in the Bronze Age*. Moscow, 139 p. [in Rus.]

3. ARTEMENKO, I. (1977). *Middle and Upper Dnieper at the End of the Eneolithic and in the Bronze Age (Middle of the 3rd - Beginning of*

- the 1st Millennium BC). [A thesis for Doctor of Sciences degree in History]. 57 p. [in Rus.]
4. ARTEMENKO, I. (1987). Cultures of the Late Bronze Age: Sosnytskaya, Komarovskaya, Tshinetskaya. *The Bronze Age of the USSR Forest Belt*. Moscow, pp. 106–116. [in Rus.]
 5. ARTEMENKO, I. (1987). Cultures of Corded Ceramics: Middle Dnieper, Subcarpathian, Gorodsko-Zdolbytsky, Stzhizhov. *The Bronze Age of the USSR Forest Belt*. Moscow, pp. 35–51. [in Rus.]
 6. ZAIKOUSKI, E., ISAENKO, U., KALECHYTS, A., et al. (1997). *Archeology of Belarus: in 4 Vol. Vol. 1*. Minsk, 424 p. [in Bel.]
 7. BEREZANSKA, S. (1957). Monuments of the Middle Bronze Age in Desna and Seym. *Archeology*. Vol. XI. pp. 88–91. [in Ukr.]
 8. BEREZANSKAYA, S. (1972). *Middle Period of the Middle Bronze Age in Northern Ukraine*. Kyiv, 267 p. [in Ukr.]
 9. BEREZANSKAYA, S. (1976). *Lebedovka Culture of the Bronze Age in Lesostepnaya Ukraine. Eneolithic and Bronze Age of Ukraine*. Kyiv, pp. 190–221. [in Ukr.]
 10. BEREZANSKAYA, S. (1982). *Northern Ukraine in the Bronze Age*. Kyiv, 212 p. [in Ukr.]
 11. BEREZANSKAYA, S. (1985). Monuments of the Lebedovka Type. *Archeology of the Ukrainian SSR in three Volumes*. Kyiv, Vol. 1, pp. 437–450. [in Ukr.]
 12. BEREZANSKAYA, S., OTROSHCHENKO, V. (1997). Bronze Age. *The Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Kyiv, Vol. 1, pp. 384–529. [in Ukr.]
 13. TRACHUK, O., comp. (2007). *From Trypil Culture to Modern Times: A Guidebook*. Kyiv, 2007. 336 p. [in Ukr.]
 14. VINOKUR, I., TELEHIN, D. (2005). *Archeology of Ukraine: A Textbook*. Ternopil, 480 p. [in Ukr.]
 15. HORNUNG, B. (1963). *From the Prehistory of the Formation of the Common Slavic Language Unity*. Moscow, 143 p. [in Rus.]
 16. DANYLENKO, V. (1953). Monuments of the Early Iron Age in the Southern Part of Polesia of the Ukrainian SSR. *Proceedings of the VI Scientific Conference of the Institute of Archaeology*. Kyiv, pp. 155–208. [in Ukr.]
 17. DOROSHENKO, D. (1922). *Slavic World in its Past and Present*. Vol. I. Berlin, 210 p. [in Ukr.]
 - 17a. ENGELS, F. (1948). *The Origin of the Family, Private Property and the State*. Kyiv, 158 p. [in Ukr.]
 - 17b. ZOLOTAREV, A. (1964). *Family Structure and Primitive Mythology*. Moscow, 328 p. [in Rus.]
 18. KALECHYTS, A. (1997). Monuments of the Sosnitsa Type. *Archeology of Belarus: in 4 Vols. Vol. 1*. Minsk, pp. 340–344. [in Bel.]
 - 18a. KOVALEVSKY, M. (1911). Family Life in the Present, Recent and Distant Past. *Experience in the Field of Comparative Ethnography and History of Law*. St. Petersburg. Issue 1, 262 p. [in Rus.]
 - 18b. KOSVEN, M. (1963). *Family Community and Patronymic*. Moscow, 219 p. [in Rus.]
 19. KOSMINA, T. (2007). Folk Architecture of Rural Residential Complexes. In: Borysenko, V., et al. *Ukrainian Ethnology*. Kyiv, 400 p. [in Ukr.]
 - 19a. KOSTENKO, Yu. (2015). *Archaeological Sights of the Middle Potrubyzhye*. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 550 p. [in Ukr.]
 20. KURYLENKO, V., OTROSHCHENKO, V. (1998). Dynamics of Cultural Changes during the Bronze Age in the Mezyna Microdistrict on the Desna. *Archeology*, № 1, pp. 46–55. [in Ukr.]
 21. KURYLENKO, V., BUNYATYAN, K. (2006). Monuments of the Middle Dnieper Culture of Middle Podесьenia. *Archeology*. №. 4, pp. 88–94. [in Ukr.]
 22. LYSENKO, S. (2016). Bronze Age – Early Iron Age. *Primitive Archeology of Lower Podесьenia*. Kyiv, pp.138–216. [in Ukr.]
 - 22a. MAKSIMOV, E. (1982). *Zarubyntsi Culture on the Territory of the Ukrainian SSR*. Kyiv, 183 p. [in Ukr.]
 23. MARZALYUK, I. (2016). Basic Issues of Slavic Ethnogenesis in the Works of L. D. Pobol. *Slavs on the Territory of Belarus in the Pre-National Period*. Minsk. Book. 1, pp. 20–37. [in Bel.]

- 23a. MELNIKOVSAYA, O. (1956). *Tribes of Southern Belarus in the Early Iron Age*. Moscow, 196 p. [in Rus.]
24. NIEDERLE, L. (1956). *Slavic Antiquities*. Moscow, 451 p. [in Rus.]
25. OTROSHCHENKO, V. (2000). Ethnic Processes in Ukraine in the Stone Age and in the Paleometallic Era. *Ethnic History of Ancient Ukraine*. Kyiv, pp. 7–44. [in Ukr.]
26. OTROSHCHENKO, V. (2005). The Eneolithic – Bronze Age. *Archeology of Ukraine*. Kyiv, 2005. pp. 106–202. [in Ukr.]
27. SHYDLOVSKY, P., LYSENKO, S., KIRYLENKO, O., et al. (2016). *Primitive Archeology of Nizhny Podesnya*. Kyiv–Nizhyn, 344 p. [in Ukr.]
28. PETROV (DOMONTOVYCH), V. (2006). *The Thinking of Tribal Society (on the Basis of archaeological and Ethnographic Sources)*. Kyiv, 169 p. [in Ukr.]
29. PETROV, V. (1963). *Names of Scythian Deities in Herodotus*. *Archaeology*. Vol. XV. pp. 19–32. [in Ukr.]
30. RYBALOVA, V. (1953). On the Composition of Bronze Age Cultures in the Forest-Steppe Belt of the Right Bank of Ukraine. *Proceedings of the VI Scientific Conference of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*. Kyiv, pp. 209–223. [in Ukr.]
31. SVESHNIKOV, I. (1971). Monuments of Mylograd Culture in the Basin of the Horyn River. *Archeology*, № 2, pp. 80–86. [in Ukr.]
32. SZEGED, S. (2001). *Anthropology*. Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
33. TRACHUK, O. (2023). Ukraintsi, "... We Must Take into Account that between us and the Humanity of Neolithic Ukraine lies Several Epochs Passed by our Ancestors...". *International Scientific and Practical Conference "Identity Problems of the Cultural Heritage of Ukraine in the Conditions of the Russian-Ukrainian War and in the Post-War Period"*. May, 25. Kyiv, pp. 306–312. [in Ukr.]
34. TRACHUK, O. (2023). Ants and Slavians of the Chernyakhov Culture – Ancestors of the Slavic Peoples of Europe. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, № 3, pp. 85–124. [in Ukr.]
35. TRACHUK, O. (2023). Vened Tribes of the Late Zarubinetes and Kyiv Cultures of the Dnieper and Don Basins in the 1st–5th CE. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, № 2, pp. 63–92. [in Ukr.]
36. TRACHUK, O. (2022). Localization of the Nevrian and Scythian-Ploughing Tribes in the Context of the Ethnogenesis of the Eastern Slavs. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, № 3, pp. 68–103. [in Ukr.]
37. TRACHUK, O. (2023). Vened Tribes of the Late Zarubinetes Culture of the Upper Dnieper Region in the II–V Centuries. CE. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, № 1, pp. 67–92. [in Ukr.]
38. TRACHUK, O. (2019). Tribe and Tribal System among the Eastern Slavs. *Crafts and Trades of the Polish Zone*. Malyn, pp. 41–58. [in Ukr.]
39. TRETAKOV, P. (1953). *Eastern Slavic Tribes*. 2nd ed. Moscow, 312 p. [in Rus.]
40. TRUBACHEV, O., TOPOROV, V. (1962). *Linguistic Analysis of Hydronyms of the Upper Dnieper*. Moscow, 271 p. [in Rus.]
41. FILIN, F. (1962). *Education of the Language of Eastern Slavs*. Moscow; Leningrad, 296 p. [in Rus.]
42. CHARNIAUSKI, M. (1997). Conclusion. *Archaeology of Belarus: in 4 Vols*. Vol. 1. Minsk, pp. 392–397. [in Bel.]
43. SHMAGLII, M. (1966). City-Volyn Variant of Late Trypillian Culture. *Archaeology*, Vol. XX, pp. 15–37. [in Ukr.]
44. STERNBERG, L. (1933). *Family and Lineage among the Peoples of North-Eastern Asia*. Leningrad, 188 p. [in Rus.]
45. KRUTS, V. (2012). The Latest Stage of Development of the Tripolye Culture. *Cucuteni-Trypillia Culture-Ukraine*. Menotti, Francesco. II. K.–Piotrovskiy, A. O. Great Britain. pp. 230–253. [in Eng.]